

NOTE

CEL MAI VECHI TEXT CUNOSCU AL ISTORIEI LUI ALEXANDRU MACEDON: MANUSCRISUL 5 DIN BIBLIOTECA INSTITUTULUI GREC DE LA VENEȚIA

ION-ANDREI ȚÂRLESCU*

Abstract

Codex 5 of the Library of the Greek Institute in Venice containing the “History of Alexander the Great” is unique among Byzantine manuscripts. It is the only deluxe manuscript with extensive illustration which survives from Byzantium. The impetus behind its production was surely more than simple literary interest. As rulers who claimed hegemony over “all the East,” the Trapezuntine emperors must have found a particularly compelling model in Alexander the Great. Alexios III Komnenos, described as emulating Alexander by the court poet Stephanos Sgouropoulos, is most likely the emperor pictured in the manuscript’s frontispiece, and the one who commissioned the book.

Sometime in the second half of the fourteenth century, a team of three artists painted the manuscript’s elaborate illustrations. The Georgian text, or Georgian-looking script, used within the illustrations indicates that these artists either came from Georgia, or were part of the Georgian-speaking population living under Trapezuntine rule. The meticulous detail that went into the illustration is matched by the manuscript’s carefully crafted text. Both text and illustrations appealed directly to the imperial patron and facilitated his identification with the figure of Alexander.

Keywords: codex, library, Greek, Venice, history, Georgia, Byzantium, Trapezunt, Alexios Komnenos, manuscripts, Alexander the Great, Stephanos Sgouropoulos.

Conform legendei, Alexandru cel Mare a luat cu el în campaniile sale militare cărți precum *Iliada* și *Odiseea* lui Homer, în același timp deținând și instrumentul muzical ce l-a

---

* Ion Andrei Țârlescu este bibliograf (S)I, Serviciul Manuscrise – Carte rară al Bibliotecii Academiei Române. Adresă de e-mail: andreitarlescu@yahoo.com.

însoțit pe Ahile, cu el laudând izbânzile eroilor săi¹. După moartea sa, în 323 î.Hr., Alexandru a devenit și el unul dintre eroii vestiți ai trecutului, continuând secole la rând să reprezinte un model pentru conducătorii și domnitorii care au căutat să se inspire din relatările despre curajul și cuceririle sale. Regele macedonean devenise un personaj remarcabil al legendei și al închipuirilor deoarece, încă din timpul vieții sale, au circulat istorisiri incredibile legate de aventurile sale în țări din cele mai îndepărtate, dincolo de granițele unei lumi considerate civilizate. Între secolele 3 î.d.Hr. și 3 d.Hr., aceste legende reprezentau baza unei întâmplări imaginare legată de viața lui Alexandru, bine cunoscută și la noi în literatura românească veche drept *Istoria lui Alexandru Macedon* sau *Alexândria*². Nu cunoaștem cu certitudine cine este autorul acestui text, dar știm că mai târziu i-a fost atribuit greșit lui Kallisthene din Olinth, scriitorul care l-a însoțit pe Alexandru în campaniile sale militare, lucru care ne determină să îl numim pe acesta „Pseudocallisthene”³. Popularitatea uriașă a textului se observă din faptul că a fost tradus în toate limbile importante, printre altele latină, armeană, siriacă, coptă, etiopiană, sârbă, engleză, franceză, germană și chiar ebraică.

Legenda lui Alexandru Macedon este întâlnită în nu mai puțin de optsprezece codici grecești, începând din secolul XI și până în sec. XVI. Doar unul dintre aceștia reprezintă ediția completă (de lux) a textului cu o ilustrație bogată și fascinantă⁴, iar acest manuscris se găsește astăzi în custodia Institutului Elen de la Veneția. Codicele grec are dimensiunea de 32 x 24 cm și 193 de file de hârtie. Miniaturile sunt în nr. de 250, toate fiind împodobite cu foiță de aur. Având în vedere datele paleografice ce ne sunt furnizate de acest codice valoros, acesta datează din secolul XIV. Pe frontispiciu este înfățișat un împărat bizantin, fără ca inscripția anatematizantă să-i menționeze numele.

Legenda relatată atât de imaginile codicelui cât și de textul acestuia ar putea fi concentrată după cum urmează: Nektenav, ultimul faraon al Egiptului, se refugiază la curtea macedoneană cu puțin înainte de înfrângerea egiptenilor de către perși. La curte, Olimpiada este deznădăjduită că nu i-a putut oferi urmaș lui Filip și, aflând de abilitățile magice ale lui Nektenav, îi cere ajutorul. Magul o convinge că prin exorcismele sale o să-l facă pe zeul Ammon să vină seara și să o lase însărcinată. Însă, în loc de acest lucru, Nektenav a luat chipul zeului și astfel a mers în dormitorul împărătesei. Filip tocmai se întorcea de la o bătălie și, găsind-o pe soția sa însărcinată, este convins în cele din urmă că urmașul său este rodul intervenției divine. Astfel, Alexandru, deja considerat rod al intervenției zeului Ammon, este predestinat să vină mereu în contradicție cu Filip. În tinerețea sa, Alexandru cel Mare îl îmblânzește pe Bucefal, calul cel năvălaș, și devine conducătorul oștirilor. Chiar și înainte de moartea lui Filip, acesta îi primește pe solii regelui Darius al Persiei și refuză să plătească tributul de supunere.

Când Filip este rănit în luptă, Alexandru urcă pe tron și începe campaniile militare. Întâi supune Salonicul, iar apoi triburile sciților. A urmat distrugerea Atenei, când cei doisprezece retori refuză să declare supunere. Alexandru se îndreaptă apoi spre apus cu scopul de a cuceri Roma și îi întâlnește pe toți regii care, la rândul lor, se supun acestuia, promițându-i credință și

---

¹ Plutarh, „*Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς*”, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 391, 411.

² Reinhold Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, Monaco, 1977, p. 59. Traducerea textului latin a fost făcută de Iulius Valerius în 330 d.Hr. și ne oferă un *terminus ante quem*. Richard Stoneman susține că textul, în versiunea știută deja de noi, luase această formă la sfârșitul secolului al III-lea d.Hr. (A se vedea Richard Stoneman „The Alexander Romance: From history to fiction” în: J.R. Morgan și Richard Stoneman: *Greek fiction. The Greek Novel in Context*, Londra și New York, 1994, p. 118).

³ Atribuirea textului Istoriei lui Calistene este făcută de Ioan Tzetzis în secolul al XII-lea, fiind întâlnit în mai multe manuscrise de secol XIV și XV. Stephen Gero, „The Alexander Legend in Byzantium: Some Literary Gleanings”, *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992) 83 nr. 1; P.A.M. Leone, *Joannis Tzetzae Historiae* (Napoli 1968), 15, col. 331.

⁴ Un alt manuscris al *Istoriei lui Alexandru Macedon*, parțial miniat, se află la Oxford (Oxford, Bodleian Library, Barocci 17). Codicele este de dimensiuni mici 15,7 x 11,4 cm, 120 file miniaturate. A se vedea și Irmagrd Hatter, *Corpus des byzantinischen Handschriften, II/2, Oxford Bodleian Library* (Stuttgart, 1978), 33, 36, 116–123.

dăruire. Pornind spre răsărit, intră în luptă cu prima creatură ciudată dintr-o serie lungă ce avea să înceapă și anume bărbați și femei bicefali cu aripi. Trece oceanul, îi învinge pe satrapii lui Dariu la râul Granicus, după care străbate cele mai importante regiuni ale Asiei Mici – Ionia, Karia (Lefkada), Lidia, Frigia, Licia și Pamphilia. În continuare, în Egipt, aduce jertfe la templul zeului Ammon și construiește orașul Alexandria. Merge la Memphis, unde găsește o statuie a tatălui lui Nektenav și o îmbrățișează. Văzând că este vorba de urmașul ultimului faraon, egiptenii îl urcă pe Alexandru pe tronul lui Nektenav.

Părăsind Egiptul, Alexandru se îndreaptă pentru a doua oară spre răsărit și se apropie de regatul perșilor. În bătălie, Dariu este învins și cere ajutorul lui Porus, regele indienilor. Acesta se oferă să trimită armate, însă nu poate să evite cea de-a doua și decisiva înfrângere a lui Dariu de către Alexandru. După înfrângere, doi satrapi de-ai lui Dariu se întorc împotriva propriului rege și-l lovesc în palatul său. Alexandru stă alături de Dariu, care, rănit grav, își dă ultima suflare și i le încredințează pe mama, soția și fiica sa pentru a avea grijă de ele. Alexandru plânge moartea fostului său dușman și îi organizează funeralii de cinste, urmând a se căsători cu fiica lui Dariu, Roxana. În continuare Alexandru merge în Iudeea, unde preoții evrei îl cinstesc cu aur și daruri din argint. Cu toate acestea, cucerirea lumii civilizate nu-l satisface și își conduce armatele spre locuri necunoscute. Aici întâlnește diferite creaturi ciudate, precum oameni cu șase mâini și șase picioare, oameni cu două capete, păsări cu cap de om, care toate îl sfătuiesc pe Alexandru să-și schimbe drumul și să se îndrepte spre India. În India, Alexandru îi vizitează pe brahmanii înțelepți și vorbește cu conducătorul acestora, după care, călare pe elefanți, armata lui Alexandru atacă oștirile lui Porus, bătălie din care regele macedonean iese învingător.

Următoarea întâlnire a lui Alexandru este cu regina Candachia a Etiopiei și cu fiul ei, pe care îi ajută să-l elibereze pe soțul acesteia din mâinile unui conducător de oști vecin. Candachia îl răsplătește pe Alexandru cu daruri și cu o gardă de soldați, care se îndreaptă spre Amazon, ajungând până la Porțile Caspiei.

În cele din urmă Alexandru ajunge la Babilon. În Macedonia, Antipatru plănuiește să-lucidă pe Alexandru și-l trimite la Babilon pe fiul său, având la el un recipient cu otravă. Alexandru este invitat la un banchet, la care îi este administrată otrava într-o băutură. Alexandru, pe patul de moarte, își scrie testamentul și își împarte regatul generalilor săi. După moartea sa, trupul său este dus la Alexandria, unde este înhumat.

Manuscrisul debutează cu imaginea împăratului care l-a comandat (**f. 1r**). Titlul scris cu cerneală roșie ne spune următoarele: „În Hristos Dumnezeu Basileu credincios și împărat al întregului răsărit și [...]”. Se întrerupe, fila fiind mutilată. Chiar dacă ne lipsește numele împăratului, știm că acesta era titlul folosit de împărații Trapezuntului și ai Pontului Euxin⁵.

Imperiul bizantin al Trapezuntului a luat ființă în 1204 prin grija lui Alexie și David Comnen, când aceștia doi au plecat din Constantinopol cu puțin înainte de cucerirea sa de către cruciați și a continuat să existe până în 1461, când a fost ocupat de turci. Comnenii au fost o dinastie puternică a Constantinopolului la sfârșitul sec. al XI-lea și pe întreaga durată a celui de-al XII-lea. Cel dintâi împărat al Trapezuntului, Alexie Comnen, își dorea nespun să restaureze strălucirea dinastiei, astfel preluând titlul și simbolurile împăratului bizantin. Când în 1261 Mihail al VIII-lea Paleologul a recucerit Constantinopolul de la venețieni, revendicările împăraților Trapezuntului deveniseră o problemă. Mihail al VIII-lea a căsătorit-o în 1282 pe fiica sa, Evdochia, cu împăratul Trapezuntului, Ioan al II-lea Comnen (1280 – 1285), cu condiția ca Ioan să se despartă de titlul bizantin „Basileu și împărat al Grecilor”, cel mai probabil din

---

⁵ Gallagher a fost primul cercetător care a recunoscut că împăratul de pe frontispiciul manuscrisului este din Trapezunt (Gallagher, „Some notes on the initial miniature”, 170 – 205).

această perioadă împărații Trapezuntului începând să folosească altă titulatură⁶. Cu toate acestea, cel mai vechi document datat în care apare noua titulatură este hrisovul lui Alexie al III-lea Comnen (1349 – 1390) din martie 1364⁷.

Un element aparte al titulaturii împăratului de Trapezunt este fraza „al întregului răsărit”. În multe documente ale Imperiului de Trapezunt titlul cuprinde și fraza „Iber și Perateia”, făcându-se referire la populația de lazi a Trapezuntului, de origine georgiană, și la eparhiile pontice ale Crimeei⁸. Așadar, titlul complet a fost: „În Hristos Dumnezeu Basileu credincios și împărat al întregului răsărit și Iberon și Perateia Comnen cel mare”, literele „ΠΕ” fiind începutul cuvântului „ΠΕΡΑΤΕΙΑ/PERATEIA”.

Referitor la proprietarul acestui codice și, în același timp, la cel care l-a comandat, avem mai multe date care ne fac să presupunem că, dintre toți împărații Trapezuntului, cel care a cerut să-i fie scris Codicele 5 a fost Alexie al III-lea. Acesta a urcat pe tron de mic și a condus timp de aproape jumătate de secol – mai mult decât oricare alt împărat al Trapezuntului. A fost chemat la conducerea armatei încă de la o vârstă fragedă, lucru care îl face pe Alexandru cel Mare să fie modelul cel mai potrivit pentru acesta. Panaret, cronicarul împăratului Alexie al III-lea, a consemnat nenumărate campanii militare ale sale împotriva turcilor⁹. În aceste campanii îl însoțea și el pe împărat și consemna amănunțit vitejia lui Alexie în luptele date.

În plus, știm că Alexie al III-lea a fost apărătorul artelor frumoase¹⁰, două hrisoave semnate de el sunt împodobite cu portretul său și al soției sale, Teodora Cantacuzino¹¹. Calitatea înaltă a acestor miniaturi vorbește de faptul că Alexie era în strânsă legătură cu pictori foarte talentați¹². În Mănăstirea Sfântul Pantelimon de la Muntele Athos există un obiect de cult (sfânt disc) cu o inscripție ce face referire la faptul că Alexie al III-lea este donatorul¹³. Discul este gravat cu icoana Maicii Domnului purtând pruncul în brațe, înconjurată de cei doisprezece profeți. Porteretele lui Alexie al III-lea, al soției sale Teodora și al mamei sale Irina, ce se află în biserica Panagia Teoskepastes (Maica Domnului Acoperită de Dumnezeu) din Trapezunt, i-au condus pe cercetători la ipoteza că Alexie a comandat ca lăcașul de cult să fie împodobit cu picturi în 1376¹⁴. Un ultim amănunt ce ne face să credem că manuscrisul aparține lui Alexie al III-lea este inscripția de la intrarea în mănăstirea Panagia Sumela. În această inscripție se face

---

⁶ A.A. Vasiliev, „*The foundation of the Empire of Trebizond (1204 – 1222)*”, *Speculum* 11 (1936) 34; Pahimeres (Bonn 1835), I, 519.

⁷ D. Zakynthinos, „*Le chrysobulle d’Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens*” (Paris 1932).

⁸ N. Oikonomides, „*The Chancery of the Grand Komnenoi: Imperial Tradition and Political Reality*”, *Αρχαίον Πόντου* 35 (1979) 329.

⁹ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, I, 432, col. 87 – 88.

¹⁰ A se vedea cercetarea lui O. Λαμπρῶδη, Μιχαήλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, *Αρχαίον Πόντου* XXI (1958) 5–128. Un studiu recent ne conduce la concluzia că cele mai mari victorii militare împotriva turcilor sunt legate de numele lui Alexie al III-lea Comnen: Rustam Shukurov „Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth century”, *Mediterranean Historical Review* 9 (1994) 67. A se vedea și Emile Janssens *Trebizonde en Colchide* (Bruxelles, 1969) 112–123.

¹¹ A se vedea hrisovul din 1374 prin care se dăruiesc bani pentru repararea Mănăstirii Dionisiu din Muntele Athos; I. Spatharakis, „*The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*” (Leiden, 1976) 185–187. Din descrierile secolului al XIX-lea, ne este cunoscut un alt hrisov referitor la Mănăstirea Sumela. Documentul este pierdut; v. Oikonomides, 303.

¹² Având în vedere că de-a lungul timpului identificarea figurilor împăraților s-a dovedit una destul de anevoioasă, probabil foarte mulți dintre noi suntem împinși la gestul de a compara figura lui Alexie Comnen din hrisovul Mănăstirii Dionisiu cu cea din codicele 5 de la Veneția.

¹³ A se vedea Millet 438–439. Probabil că ctitorul bisericii a fost Irina, mama lui Alexie Comnen.

¹⁴ Ioli Kalavrezou-Maxeiner „Byzantine Icons in Steatite” (Viena 1985) 206–208, planșa 65.

¹⁴ A se vedea Millet 438–439. Probabil că ctitorul bisericii a fost Irina, mama lui Alexie Comnen.

referire la Alexie al III-lea, care a restaurat mănăstirea în anul 1360, îngrijindu-se probabil și de pictura murală¹⁵.

În baza informațiilor de mai sus, putem afirma că Alexie al III-lea a comandat un manuscris miniat al *Legendei lui Alexandru Macedon* pentru biblioteca personală¹⁶. Un alt manuscris care probabil provine tot din biblioteca împăratului se găsește astăzi în Biblioteca Marciană la Veneția, având Nr. de catalog Gr. 511, după scriere aparținând tot secolului XIV¹⁷. Acesta cuprinde o colecție de texte antice, printre ele și diferite texte despre Alexandru cel Mare. Mai multe elemente comune dintre cele două manuscrise ne fac să credem că cele două lucrări au fost zugrăvite în același scriptoriu. Primul dintre ele este acela că ambele manuscrise au titlul scris cu cerneală roșie și aceeași grafie¹⁸. Al doilea element comun este hârtia de proveniență răsăriteană (cunoscută ca hârtie Bombycin [Membijul de astăzi al Syriei]), specifică manuscriselor din Trapezunt¹⁹, și nu de proveniență apuseană, așa cum se folosea cu preponderență în manuscrisele din vremea aceea. Un al treilea element comun este acela că dimensiunile filelor și al suprafeței scrise sunt aproape aceleași. Filele lui Graecus 511 au dimensiunile de 326 x 242 mm și suprafața scrisă de 245 x 165 mm, iar filele Codicelui 5 au dimensiunile de 320 x 240 mm și suprafața scrisă de 215,230 x 165 mm²⁰. Dacă Graecus 511 și Codex 5 au luat naștere în același scriptoriu, este foarte probabil să fi fost comandate de aceeași persoană – cineva care a fost în mod special interesat de Alexandru cel Mare ca Alexie al III-lea. Conform poetului de la curtea imperială, Sguropoulos, acesta îl imita în toate pe Alexandru Macedon.

După căderea Trapezuntului în 1461, Codicele 5 a căzut în mâinile turcilor, în spațiul marginal al acestuia fiind adăugate diferite însemnări în osmană. Indiciile ne spun că aceste însemnări marginale au fost adăugate de turci nativi și nu de greci care au știut turcă. Deseori imaginile din manuscris sunt comentate amănunțit în însemnările turcești, fără a se lăsa impresia că acela care a făcut însemnările nu a fost un nativ. Spre exemplu, la fila 43r. se face referire la

---

¹⁵ Χρύσανθος 474.

¹⁶ Cardinalul repatriat, Visarion, a scris un poem elogiatic referitor la Trapezunt în care, într-un anumit pasaj, face referire la o bibliotecă existentă în incinta palatului: „Ἐντευθεν ἐπὶ μὲν ἀριστερὰ ἄλλοις τε δωματίοις παμπόλλοις ἐστὶν ἐντυχεῖν καὶ τῶν ἄλλων ἐνὶ διαφέροντι, τέτρασι μὲν ἴσαις διηρμένω πλευραῖς καὶ σχῆμα πλαίσιον σώζοντι ὑπομνήματά τε τῆς τῶν ὄλων γενέσεως φέροντι καὶ ὡς τὴν ἀρχὴν ἄνθρωπος γέγονε γενόμενός τε ὡς τὰ καθ' αὐτὸν ἐπολίτευσεν”: Σ.Π. Λάμπρος „*Βησσαρίωνος ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα*”, *Νέος Ἑλληνομημῶν* 13 (1916). Cuvântul „ὑπομνήματά” ar putea fi considerat că se referă fie la fresce, fie la „απομνημονεύματα” = cărți. În urma comentariului făcut de Cyril Mango în *Sources and Documents* (New Jersey, 1972) 253, însem. 39, cuvântul „ipomnemata” ar face referire la fresce. W. Miller traduce cuvântul în sensul de „cărți” (W. Miller, *Trebizond: The Last Greek Empire*), Londra, 1926, p. 122. J. Ph. Fallmerayer susține că „ipomnemata” face referire la o oarecare bibliotecă (*Geschichte der Kaiserthums von Trapezunt*), Monaco, p. 309.

¹⁷ E. Mioni, *Indice e Cataloghi N.S. VI Codices Graeci Manuscripti Bibliothecae divi Marci Venetiarum II*, (Roma, 1985), p. 367–368.

¹⁸ A se vedea B.I. Fonkič, „*Notes paléographiques sur les manuscrits grecs de Bibl. Italiennes*”, *Θυσαυρίσματα* 16 (1979) 163–164.

¹⁹ Începând cu secolul al XIV-lea, în Bizanț, hârtia a început să înlocuiască pergamentul. De obicei hârtia era de proveniență apuseană și nu răsăriteană, prezența turcilor îngreunând comerțul răsăritean cu acest produs extrem de căutat. A se vedea J. Irigoien, „Les premiers manuscrits Grecs écrits sur papier et le problème du bombycin”, *Scriptorium* 4 (1950) 201. Trapezuntul era de așteptat să aibă acces la această materie extrem de des întrebuințată în scriptoriile imperiale. Acest lucru se observă în cataloagele manuscriselor existente în mănăstirile din Trapezunt, unde, după o analiză minuțioasă a cercetătorilor, s-a observat că aproape toată hârtia era de proveniență răsăriteană. (a se vedea A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, „*Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ τοῦ Σουμελά Ἑλληνικῶν Χειρογράφων*”, στο E. Κυριακίδης, „*Ἱστορία τῆς παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα Ἱερᾶς Βασιλικῆς Πατριαρχικῆς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Σουμελά*” (Αθήνα 1898); A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς „*Ἑλληνικοὶ κώδικες Τραπεζοῦντος*”; *Βυζαντινά Χρονικά* 10 (1912), 224-281; N. Βέης, „*Ποντιακὰ Χειρόγραφα ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Κάστρου τῆς Ἀγκύρας*”, *Ἀρχεῖον Πόντου* 9 (1939) 193–248.

²⁰ Ξυγγόπουλος 12; Gallagher 192.

faptul că Alexandru cucerește Ionia, Karia (Lefkada), Lidia, Frigia, Licia și Pamphilia. În imagine este înfățișat un personaj în genunchi stând în fața porților fiecărei cetăți, dovedindu-și supunerea față de Alexandru. Copistul turc consemnează pentru fiecare cetate numele care apare în titlul grecesc, adăugând în spațiul marginal că Alexandru cel Mare este întâmpinat de conducătorul fiecărei cetăți cu un vas de iaurt, un amănunt pe care nu îl găsim nici în legendă (titlul respectiv), dar nici în textul propriu-zis al povestirii²¹.

Comunitatea greacă de la Veneția a fost înființată în 1498, în timp ce biserica Sfântului Gheorghe din centrul orașului a fost finalizată în 1572²². În baza acestei comunități a luat ființă Institutul Grecesc de la Veneția. Prima referire la Codicele 5 din registrele bisericii Sfântului Gheorghe a grecilor este în 1882²³. Cunoaștem faptul că lordul Noel Byron a văzut manuscrisul pe durata șederii sale la Veneția (1816–1818)²⁴. În secolul al XVII-lea războaiele turco-venețiene (1645–1669) și distrugerea insulei Creta au avut drept rezultat ca un număr mare de refugiați greci să ajungă la Veneția aducând cu ei manuscrise, icoane și alte obiecte de preț, multe dintre ele fiind dăruite în cele din urmă comunității grecești²⁵. Probabil că și Codicele 5 să fi ajuns în sânul comunității grecești tot prin intermediul unei asemenea donații²⁶.

Miniaturiștii

Imaginile Codicelui 5 de la Veneția ar putea fi comparate cu cele ale miniaturilor bizantine și frescelor din cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea, acesta fiind un alt element sustenabil al ipotezei că acela care a comandat manuscrisul a fost Alexie al III-lea²⁷. La realizarea miniaturilor au contribuit trei artiști²⁸. Dar, pentru că numele lor nu apar nicăieri în manuscris, putem să-i deosebim doar prin intermediul caracteristicilor artistice ale fiecăruia. O să-i denumim artiștii A, B, C.

---

²¹ Sunt recunoscător pentru traducerea textului osmanologului român plecat prea devreme dintre noi, Mihai Maxim.

²² M.I. Manoussakas, „The history of the Greek Confraternity (1498–1953) and the activity of the Greek Institute of Venice (1966–1982)”, *Modern Greek Studies Yearbook* 5 (1989) 325.

²³ H. Omont, „*Inventaire des Manuscrits Grecs et Latins donnés a Saint Marc de Venice par le Cardinal Bessarion en 1468*” (Paris, 1894) 34, nr. 348.

²⁴ Gallagher 175, însem. 22.

²⁵ Manoussacas 327.

²⁶ Manoussacas 330.

²⁷ A se vedea frescele din partea de sud ale Bisericii Sfânta Sofia din Trapezunt, care au fost datate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea: David Talbot Rice, „*The Church of Haghia Sophia at Trebizond*” (Edinburgh, 1968), 156–160 și H. Belting, „*Der Serbische Psalter*” (Wiesbaden, 1978). În afară de Codicele 5 de la Veneția, un alt codice ce a fost datat cu exactitate (sec. XIV, 1346) că ar proveni din părțile Trapezuntului, este Codex Athoniensis 1199 și se află în Biblioteca Mănăstirii Vatoped. A se vedea și Kurt Weitzmann „Aus den Bibliotheken des Athos. Illustrierte Handschriften aus mittel und spätbyzantinischer Zeit” (Hamburg, 1963), 109–111; I. Spatharakis, „Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the year 1453” (Leiden, 1981), imag. 461 și 462. Având în vedere că la realizarea miniaturilor din Codex 5 Veneția au luat parte artiști georgieni, ar fi potrivit să fie realizată o ediție critică comparând miniaturile codicelui în cauză cu arta georgiană. Un codice în care miniaturile ar semăna foarte bine cu cele din Codicele 5 de la Veneția ar fi Psaltirea Djrouch, aflată în arhiva Institutului Academiei de Științe din Georgia cu numărul H-1665 de secol XV.

²⁸ Xingopoulos, în urma analizei făcute a acestor miniaturi, a ajuns la concluzia că a fost doar un singur artist sau, cel mult, un grup de artiști al căror mod de lucru a fost unul și același. A se vedea și I. Ševčenko, „The Illuminators of the Menologium of Basil II”, *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962), 245–276; S. Dufrenne, „Notes sur le mode de travail des miniaturistes byzantines d’après un des cahiers de l’Octateuque du Sérail”, în *Études de civilisation médiévale (IXe–XIIIe siècles): mélanges offerts à Edmond-René Labande...* (Poitiers, 1975), 249–250.

Portretele artistului **A** nu sunt realizate cu o atât de mare atenție în ce privește dimensiunea. Personajele au de cele mai multe ori capetele mai mici decât corpul (**fol. 145r**), precum soldatul din stânga spate (**fila 4v**) și îndeajuns de multe personaje în partea din spatele scenei). Fețele sunt rotunde, cu obraji lași; ochii sunt migdalați și deseori colțul extern al acestora se continuă pe tâmple printr-o linie subțire neagră (**f. 145r**, doi dintre soldați în dreapta, și la **fol. 6v** Alexandru în scena de sus și cea de jos, precum și Olimpiada și cele două slujnice). Nasul acestora este mic și scurt. Artistul **A** folosește în desenul său o culoare caldă de roz pentru piele, care devine mult mai închisă la obraji. Folosește albul pentru a accentua linia nasului, pomeții feței, fruntea, precum și o culoare de alb începând de la ureche până jos la gât și în partea superioară a mâinilor. Părul este pictat cu o culoare ușoară de castaniu, aproape lipit de cap și relativ drept. Artistul **A** folosește cu generozitate azuriu și roșu aprins pentru îmbrăcăminte.

Artistul **B** își reprezintă personajele cu un simț mai mare al dimensiunii și al greutateii față de artistul **A**. În unele dintre imaginile sale personajele sunt mai subțiate și micșorate (**f. 30r și 174v**). Expresiile fețelor sunt redată cu o mult mai mare îndemânare față de artistul **A**, în afară de culoarea de alb accentuat. Artistul **B** folosește mai mult umbrele de sub ochi, dintre sprâncene și de-a lungul prelungirilor nasului, conferind astfel capetelor impresia de obiect sculptat (**f. 174v**). Ochii sunt rotunzi și nasurile au extremități rotunjite, față de nasurile mici ale artistului **A**. În comparație cu culoarea de roz cald pe care o folosește artistul **A**, culoarea pielii la artistul **B** este mult mai spre ocră. Părul are culoarea mult mai deschisă până la culoarea de castaniu închis și sunt tendințe uneori de păr ondulat.

Culorile veșmintelor artistului **B** sunt mult mai nuanțate și mai vii decât cele ale artistului **A**. Albul este folosit din plin alăturat tuturor culorilor, luând deseori forme geometrice (**f. 140r și 143r**). Prin decolorarea anumitor culori de bază – lucru făcut intenționat de artist – iau formă umbre. Turbanelor personajelor sunt mult mai umflate față de cele ale artistului **A**, cu linii azurii sau gri. De cele mai multe ori o fâșie de material atârână într-o parte a capului. Coifurile soldaților au în partea superioară o terminație decorativă, în comparație cu coifurile artistului **A** care sunt simple. În comparație cu artistul **A**, călăreții și caii artistului **B** sunt microscopici (**f. 28r și 82v**).

În imaginile realizate de artistul **C**, personajele au fețele rotunde și ușor umflate, cu degetele îndoite pentru a se accentua gestica, cu ochi rotunzi și obraji umflați de asemenea, nasul nemaiavănd același contur clar ca în cazul artistului **B**. Culoarea pielii tinde să semene cu tonurile calde folosite de artistul **A**. Miniaturistul **C** folosește combinația cea mai interesantă de culori, îmbrăcându-i pe soldați cu armuri din cele mai colorate așa cum apare în imaginea de la **fol. 36v**.

Manuscrisul prezentat de noi în articolul de față mai are încă multe laturi necunoscute pe care ne propunem să le analizăm în alte studii. Textul marginal în osmană, încă inedit, ne invită astfel la realizarea unei ediții în premieră, având în vedere că este singura scriere cunoscută astăzi în această limbă conținând Istoria lui Alexandru Macedon.